

आदिवासी कथा आणि व्यथा

स्नेहप्रभा रुस्तुमराव गावंडे

सहायक प्राध्यापक

एस. चंद्रा महिला महाविद्यालय

प्रस्तावना :

भारताचे खरे नागरिक कोण तसेच त्यांचे वास्तव्य आदिवासींची विविध राष्ट्रांमधील ओळखली जाणारी नावे त्याचबरोबर आदिवासींची वैशिष्ट्ये आदिवासींच्या संदर्भात डॉ. व्हेनिअर एल्विन व डॉ. जी. एस. धुर्ये यांनी सांगितलेला महत्त्वपूर्ण सिद्धांत त्याचबरोबर आदिवासींची एकूण लोकसंख्या तसेच मुख्य आदिवासी जाती कीती आहेत. महाराष्ट्रात कोणत्या ठिकाणी जास्त आदिवासी आढळून येतात. आदिवासींची जीवनशैली, आदिवासी दुर्गम प्रदेशात राहतात त्यांची कारणे आदिवासी हा शब्द कसा प्रचलित झाला राष्ट्रविकासातील आदिवासींचा सहभाग, आदिवासींमध्ये शैक्षणिक मागासलेपण का आढळून येते. यावर चर्चा करण्यात आलेली आहे.

जगातील सर्व देशांमध्ये आदिवासी जमाती आहेत. विभिन्न देशांमध्ये यांना वेगवेगळ्या नावाने संबोधले जाते. उदा. अमेरिकेत त्यांना रेड इंडियन्स, ऑस्ट्रेलियात ऐबोरिजिन्स आणि युरोप खंडातील देशांमध्ये जिप्सी या नावाने ओळखले जाते. आफ्रिका खंडातील देशांमध्ये आदिवासी असे म्हटले जाते. आजही आफ्रिका, आशिया आणि अमेरिका खंडामधील देशांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर आदिवासी Tribal जमाती आहेत.

इंग्रजी भाषेतील Tribe या शब्दासाठी मराठी भाषेत जमात आणि Tribes या शब्दासाठी जमाती ही संज्ञा उपयोगात आणली जाते, अन्य देशांप्रमाणे भारतातही जमात जमाती या संज्ञा प्राचीन काळापासून अस्तित्वात आहेत. आदिवासी सहसा दन्याखोऱ्यात तसेच जंगलात घनदाट बनात राहतात. त्यामुळे त्यांना वनवासी म्हटले जाते. काही आदिवासी जमाती पर्वतावर राहतात म्हणून गिरीजन' या नावाने ओळखतात. सखल प्रदेशातही काही आदिवासी जमाती वास्तव्य करतात. हिंदी भाषेमध्ये यांना 'जनजाती म्हणून ओळखले जाते. भारतीय संविधानात जमात Tribes हाच शब्द उपयोगात आणला जातो. मराठी भाषेत आदिवासी हा शब्द जास्त प्रचलित असलेला दिसून येतो. अनेक अभ्यासक्रमाच्या अध्ययनाचा आढावा घेतला तर एक गोष्ट प्रकर्षाने लक्षात येते. ती पुढील प्रमाणे आदिवासी

एका विशिष्ट भूप्रदेशात वास्तव्य करतात. तसेच त्यांची बोलीभाषा सारखी आहे. आर्थिक व्यवहार जवळपास सारखेच असतात. सण साजरे करण्याच्या पद्धती व धार्मिक श्रद्धा सारखी आहे. अशाप्रकारचे वैशिष्ट्ये ज्या समुदायात आढळतात त्या समुदायास, आदिवासी समुदाय असे म्हटले जाते.

भारत देश हा विविधतेने नटलेला देश आहे. भारतात अनेक धर्म, पंथ जाती. उपजाती आढळून येतात. भारतामध्ये जंगल, वनसंपदा मोठ्या प्रमाणात आहे. तसेच दर्याखोऱ्यांमध्ये व निसर्गसान्निध्यामध्ये प्राचीन काळापासून 'निसर्गपूजक' आदिवासी समाज परंपरेने राहताना दिसून येतो. निसर्गरम्य अशी जीवनशैली असलेला हा समाज मोठ्या प्रमाणावर स्वावलंबी असल्याने त्यांचा बाहेरच्या जगाशी फारसा संपर्क नव्हता. त्यामुळे हा समाज विकासापासून अलिप्त होता. अनेक वर्षांपासून प्रगती विकास, आरोग्यसुविधा, शिक्षणसुविधा या सर्वांपासून वंचित राहिला होता. ह्या परिस्थितीमध्ये बदल करण्यासाठी प्रयत्न होणे आवश्यक आहे. आदिवासींच्या विकासासाठी नियोजनबद्ध कार्यक्रम आखून त्यांची अंमलबजावणी करण्यासाठी 1972 मध्ये 'आदिवासी विकास मंडळाची स्थापना करण्यात आली. आदिवासी समुदायाच्या विकासाच्या कार्याची व्याप्ती वाढविण्यासाठी आणखी काही ठोस पावले उचलण्याची आणि त्यांच्या उन्नतीसाठी केल्या जाणाऱ्या प्रयत्नांना शासकीय जोड देण्यासाठी 1983 मध्ये आदिवासी कल्याणासाठी स्वतंत्र खाते अस्तित्वात आले. महाराष्ट्राच्या आदिवासी विकास विभागाने सुरु केलेल्या योजना देशासाठी पथदर्शी ठरल्या आहेत.

भारतातील एकूण आदिवासी म्हणजेच शेड्युल ट्राइब (एस.टी) लोकसंख्येपैकी 10.06% लोकसंख्या एकट्या महाराष्ट्रात आहे. आदिवासी जनसंख्येच्या प्रमाणात महाराष्ट्र हे देशात दुय्यम क्रमांकाचे राज्य आहे. येथील आदिवासी समाजामध्ये मुख्य 47 जाती किंवा गट दिसून येतात. यासर्व समुदायांसाठी आदिवासी विकास विभाग, यांच्या विकासासाठी अथक प्रयत्नरत आहे.

आदिवासींसाठी शासकीय योजना आणि सक्षमीकरण :

आजघडीला आदिवासी समाजाची लोकसंख्या 1.08 कोटी म्हणजेच राज्यातील एकूण लोकसंख्येच्या तब्बल 9.35% संख्या आदिवासींची आहे. गोंदिया, भंडारा, यवतमाळ, चंद्रपुर, गडचिरोली, नाशिक, धुळे आणि नंदुरबार या जिल्ह्यातील आदिवासींची संख्या 20 लाखांहून अधिक आहे. हे आदिवासी राज्यातील सर्वात गरीब नागरीक आहेत. त्यामुळे त्यांच्या सक्षमीकरणासाठी या विभागाला स्वतंत्रनिधी देण्यात येतो. शिक्षा, पायाभूत सुविधा, कौशल्य विकास योजना, संस्थात्मक पातळीवरील कामे या माध्यमातून या निधीचा वापर करून आदिवासींचा विकास साधण्यासाठी योजना आखल्या जातात. अनुदानित आश्रमशाळा, वसतिगृहे, नामांकित शाळांमध्ये प्रवेश, शाळा/कॉलेज शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती, त्याच बरोबर स्पर्धा (परीक्षा विषयी) माहिती व स्पर्धा परीक्षांची तयारी याबाबत जागरूकता निर्माण करण्यात येत आहे. त्याचबरोबर तरूणांसाठी वारली कला, बांबुच्या वस्तुंची निर्मिती कशी करावी अशा आदिवासी कलांमध्ये पारंगत करण्यासाठी प्रशिक्षण वर्ग घेतले जातात, भारतात एकूण 570 पेक्षा जास्त आदिवासी जमाती आहेत. शासनाने त्यामधील सुमारे 75 जमातींचा अतिमागास आदिम जमातींमध्ये समावेश केला आहे. बाह्य जगाशी संपर्क नसणे हे अतिमागास जमातींचे महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य आहे. आदिवासी, नागरी व ग्रामीण समाजापासून अलिप्त असल्यामुळे विकासापासूनही तितकेच वंचित असलेले दिसून येतात.

2011 च्या जनगणना अहवालानुसार भारतात आदिवासींची एकूण लोकसंख्या सुमारे 10:42 कोटी आहे. भारताच्या एकूण लोकसंख्येत आदिवासींचे प्रमाण 8.61% टक्केइतके आहे. एवढ्या मोठ्या प्रमाणात असलेल्या लोकसंख्येचे अध्ययन करणे व त्यांच्या विकासासाठी योजना आखणे आवश्यक आहे. त्यांच्या समस्यांचा आढावा घेणे. तसेच त्यांच्या उन्नतीच्या दृष्टीकोणातून पावले उचलण्याची आज खरी गरज आहे. आदिवासी अतिमागास राहण्यामागची अनेक कारणे अभ्यासांती लक्षात येतात. त्यामध्ये दरयाखोऱ्यात, डोंगरावर किंवा जंगलामध्ये राहणे, ज्याठिकाणी फारसा कोणाचा संपर्क येणार नाही. किंवा त्यांच्या दैनंदिन जीवनात फारशी कोणी देखल घेऊ नये म्हणून नागरी आणि ग्रामीण समुदायापासून हा आदिवासी समुदाय अगदी स्वतःला अलिप्त ठेवतो व हेच महत्वाचे कारण आहे की, आदिवासी अतिमागास आहेत. त्याचबरोबर त्यांचा असा कयास आहे की, आम्ही आमची

सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये जसे, त्यांचे राहणीमान त्यांची जीवन पद्धती, त्यांची वेशभूषा, त्यांची सण साजरे करण्याची पद्धती, त्यांची धार्मिक श्रद्धा, कर्मकांड अर्थोत्पादन पद्धती, विवाह पद्धती इतर समुदायापासून अलिप्त राहून टिकवून ठेवू शकतो अशी त्यांची धारणा आहे.

वरील सर्व बाबींचा विचार करता, एक गोष्ट निदर्शनास येते ते म्हणजे आदिवासींना स्वतःची संस्कृती जतन करायची व त्यामध्ये त्यांना कुणाचीही ढवळाढवळ नकोय त्यामुळे ते अतिदुर्गम प्रदेशात वास्तव्य करतात पण त्याचबरोबर आजच्या उत्तर आधुनिक युगाची वाटचाल पाहता. आदिवासींना विकासापासून वंचित ठेवणे हे योग्य वाटत नाही आणि ते बुद्धिला पटण्यासारखे नाही. या ठिकाणी डॉ.जी. एस.धुर्ये यांनी आदिवासींच्या संदर्भात सिद्धांत मांडला. तो म्हणजे विलीनीकरणाचा सिद्धांत होय.

डॉ. जी. एस. धुर्ये यांनी आदिवासींचं अध्ययन करून त्यांनी त्यासंदर्भात आपले विचार मांडलेले आहेत. त्यांनी आदिवासींना मागासलेले हिंदू असे म्हटले आहे. आदिवासी आपले सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये जतन करण्याच्या हेतूने प्रगत समाजापासून वेगळे राहतात. आदिवासी हे देशाचे मूळ नागरिक आहेत त्यांना भारतीय लोकसंख्येमध्ये सहभागी करून नागरिकत्वाचा हक्क प्रदान करण्यासाठी त्यांचे विलीनीकरण करणे आवश्यक आहे. आदिवासी जनजाती आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक दृष्टीने अत्यंत अविकसित आहेत. परंतु तरीही या जनजाती स्वतःला हिंदू मानतात. त्यामुळे डॉ. जी. एस. धुर्ये त्यांना मागासलेले हिंदू म्हणतात. आदिवासी इतर समुदायापासून अलिप्त राहतात. त्यामुळे त्यांच्यामध्ये न्यूनगंडाची भावना, मागासलेपणाची भावना निर्माण होते. असे धुर्ये म्हणतात. डॉ. धुर्येचा विलीनीकरणाचा सिद्धांत सांगितला.

आदिवासी समाजाच्या विलीनीकरण विकासासाठी आवश्यक आहे. असे डॉ. धुर्ये म्हणतात. आदिवासींना हिंदू समाजामध्ये सामील करण्यासाठी आदिवासींना आणि दुर्बल घटकांना सामाजिक प्रवाहात आणण्यासाठी राष्ट्रीय एकात्मता वृद्धिंगत करण्यासाठी वरील प्रमाणे डॉ. धुर्येनी आदिवासींना समाजाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी आदिवासींचे विलीनीकरण करणे आवश्यक आहे हे त्यांच्या सिद्धांतात त्यांनी स्पष्ट केले आहे.

व्हेनिअर एल्विन ह्या विचारवंतांनी आदिवासींच्या संदर्भात एक सिद्धांत मांडला. तो म्हणजे अलिप्ततावादी सिद्धांत होय. त्यांचे असे मत होते की, आदिवासींचे सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये जतन करावयाची असतील तर त्यांना इतर

समुदायापासुन अलिस ठेवले पाहिजे पण डॉ. धुर्येनी व्हेनिअर एल्विनच्या अलिसतावादी सिद्धांताचा विरोध केला व आदिवासींच्या संदर्भात विलीनीकरणाचा सिद्धांत मांडला या ठिकाणी डॉ. व्हेनिअर एल्विन व डॉ.जी.एस.धुर्ये यांच्या सिद्धांताचा उल्लेख करणे अगत्याचे वाटते?

खरे देशाचे नागरिक म्हणजे 'आदिवासी' या शब्दाचा अपभ्रंश होऊन आदिवासी हा शब्द प्रचलित झाला. त्यांना विकासाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी आदिवासींना मूलभूत सुविधा पुरविणे आवश्यक आहे. तरच राष्ट्राचा विकास घडून येणे शक्य आहे. त्यासाठी आदिवासींना अगोदर विकासाच्या प्रवाहात आणावे असे डॉ.जी.एस.धुर्येचे मत आहे. त्यासाठी शासनाने अनेक ठोस पावले उचलावीत नुसते विकासाच्या नावाखाली योजना आखून चालणार नाही तर त्या योजना ज्यांच्यासाठी तयार झालेल्या आहेत. त्यांच्यापर्यंत त्या पोहचणे आजच्या घडीला गरजेचे आहे. व त्या योजनांची अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे. आदिवासी समुदायामध्ये असलेले दारिद्र्य हे त्यांच्यामध्ये असलेले अतिमागासलेपण दर्शविते. भारतातील बहुसंख्य आदिवासी दरिद्रय रेषेखाली जीवन जगताना दिसतात. ठक्करबाप्पाच्या मतानुसार भारतीय समाजातील ग्रामीण आणि नागरी समुदायापेक्षा आदिवासी समुदाय सर्वात जास्त दरिद्री वर्ग आहे. नागरी आणि ग्रामीण समाजात लहान मोठ्या आकाराचे का होईना श्रीमंत आणि मध्यम असे दोन वर्ग आहेत. परंतु आदिवासी समाजात मात्र केवळ हा एकच वर्ग आहे. या विधानात किंचित ही अतिशयोक्ती नाही, असे ते सांगतात. वरीलप्रमाणे ठक्करबाप्पा यांनी आदिवासींच्या स्थितीचे वर्णन केलेले आहे.

आदिवासींचा उदरनिर्वाह शेती, शिकार, कंदफळे, गोळा करणे जंगलातील रानमेवा जमा करणे आणि विकणे यावर चालतो. कुठल्याही आधुनिक तंत्रज्ञानाचा उपयोग नाही. त्यामुळे काबाडकष्ट करावे लागतात. अतिमागासलेपणाचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे निरक्षरता होय बाह्य जगाविषयीचे अज्ञान शिक्षणाविषयी उदासीन वृत्ती, आदिवासी समाजात शिक्षणाचे प्रमाण अल्प असण्यामागची बहुविध कारण असली तरी त्यामध्ये महत्त्वाचे कारण म्हणजे देश स्वतंत्र झाल्यानंतर जवळपास 25 वर्षे शासनाने आदिवासींसाठी कुठलाही शैक्षणिक कार्यक्रम 1970 पर्यंत आखला नव्हता.

त्यामुळे 1970 नंतर आश्रमशाळा व तत्सम कार्यक्रम आदिवासी शिक्षणाकरिता आखण्यात आले त्यामुळे आदिवासी साक्षरता दर हा कमी दिसून येतो.

अशा पद्धतीने आदिवासींच्या मागासलेपणाची कारणे जसे दारिद्र्य, निरक्षरता, कर्जबाजारीपणा, व्यसनांधता, वेगळेपणाची भावना ही दिसून येतात. आदिवासींची लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणात आहे. त्यामुळे त्यांना डॉ.जी.एस.धुर्ये यांनी सांगितल्याप्रमाणे राष्ट्रविकास साधायचा असेल तर त्यासाठी आदिवासींना मुख्य प्रवाहात आणणे आवश्यक आहे. त्यासाठी त्यांचा सिद्धांत अतिशय उपयुक्त आहे. आजही असे काही पाडे, वाड्या किंवा टोले किंवा खेडी आहेत की ज्याठिकाणी खेडी मुलभूतसुविधा त्याचबरोबर वीज, दळणवळणाची सोय, आधुनिक शेतीसाठी लागणारी यंत्रसामुग्री, व्यवसायासाठी लागणारा कच्चा माल. तयार मालासाठीची बाजारपेठ इत्यादी विषयक सुविधा उपलब्ध नाहीत. त्यांच्या परिस्थितीचे गांभीर्य लक्षात घेऊन त्यासाठी योग्य ती ठोस पावले उचलण्याची गरज आहे.

संदर्भ ग्रंथ सुची -

- ✦ डॉ. शिंदे सुनिल सुरेश भालेराव, महाराष्ट्र शासन आणि राजकारण एज्युकेशन पब्लिशर्स अॅन्ड डिस्ट्रिब्यूटर्स ISBNB: 9789380376405
- ✦ प्रा.डॉ. गावीत पुष्पा यशवंत, आदिवासी संस्कृती
- ✦ <https://asiafoundation.org/people/fuby-hembrom>
- ✦ www.sahyadribooks.com
- ✦ डॉ. मुनघाटे प्रमोद, आदिवासी मराठी साहित्य-स्वरूप आणि समस्या
- ✦ <http://www.researchgate.net>
- ✦ <https://papers.ssrn.com>
- ✦ Tribal Research and Training Institute
- ✦ <https://trti.maharashtra.gov.in>
- ✦ डॉ. साळुंखे सर्जेशवण स्माजशास्त्रातील मूलभूत संकल्पना, प्रोफिशन्ट पब्लिशिंग हाऊस, 1996
- ✦ प्रा. लोटे रा.ज., समाजशास्त्र विषय आणि संकल्पना, पिंपळापुरे अॅन्ड कं. पब्लिशर्स नागपूर, जून 2014
- ✦ प्रा. लोटे रा.ज., भारतीय समाज आव्हाने आणि समस्या, जून 2009